

Ксенія Мирошник

ФІЛОСОФІЯ ВНУТРІШНЬОЇ СВОБОДИ.

Long, A. A. (2018). *How to be free. An Ancient Guide to the Stoic Life. Epictetus. Encheiridion and Selections from Discourses*. Princeton: Princeton University Press.

Книгу «Як бути свobodним. Античний путівник стоїчним життям» (далі – Путівник) [Long, 2018]¹ можна поділити на дві основні² частини: (1) Вступ; (2) авторський переклад «Енхейридйону» й вибраних місць із «Діатриб». Ентоні Артур Лонг³, відомий дослідник античної філософії, є укладачем тому: він переклав тексти Епіктета й написав усі супровідні матеріали. Вступ укладача присвячено Епіктетовому вченню про свободу. Лонг також показує актуальність цього вчення в сучасному світі та перспективи його практикування в повсякденному житті. За Лонгом, практикувати вчення Епіктета – цілком доречна справа в нашому неспокійному світі соціальних мереж і постійної тривоги. Адже античний стоїк навчає саме того, як організувати своє життя за несприятливих обставин, як перебороти слабкість, правильно зрозумівши межу можливого й неможливого.

У Путівнику Лонг пропонує читачам повний переклад «Енхейридйону» та дев'яти уривків із трьох книг «Діатриб» (донині загалом збереглося чотири книги цього твору). Тож приблизно третина творів Епіктета, доступних нині, було перекладено й представлено в Путівнику⁴.

Перекладаючи Епіктета, Лонг мав на меті мінімізувати дистанцію між давньогрецькою мовою античного філософа й англійською сучасного читача. Перекладач намагався

© К. Мирошник, 2020

¹ Далі ця книга скорочено іменуватиметься Путівник. Посилання на неї подаватимуться в круглих дужках після символу р.: наприклад, (р. 9), без зазначення прізвища автора й року видання.

² Книга складається зі: 1) «Вступу» й передмови «Про «Енхейридйон»; 2.1) Авторського перекладу «Енхейридйону» та його грецького оригіналу; 2.2) Авторського перекладу вибраних місць із «Діатриб». Додатковими до цих двох основних частин можна вважати останні підрозділи: «Визнання», «Глосарій», «Подальше читання» та «Покажчик».

³ Ентоні Артур Лонг – британо-американський історик античної філософії, член Американської філософської спілки (2009), Американської академії мистецтв і наук (1989), член-кореспондент Британської академії (1992), доктор філософії (1964), з 1983 професор класики Каліфорнійського університету Берклі, з 1991 також іменний професор (Irving Stone Professor) літератури, з 1995 – професор риторики, з 2005 – філософії. З 2013 року емерит. Почесний громадянин грецького Родосу (1992). Сфера наукових інтересів Лонга – античні філософія й література. Його працю «Hellenistic Philosophy. Stoics, Sceptics, Epicureans» перекладено сімома мовами.

⁴ Див. Повне зібрання творів Епіктета, уперше видане Вільямом Еботом Олдфазою в 1925-1928 рр., а згодом перевидане у 80-х рр. [Epictetus 1979; 1985].

не відтворити слова стоїка буквально, а якомога точніше передати сенс цих слів, використовуючи найбільш зрозумілу читачеві лексику й залишаючи при цьому простір для дискусії: у «Глосарії» Лонг пропонує інші можливі переклади спеціальних термінів Епіктета.

Вступ складається з таких параграфів: «Епікет у своєму часі і просторі», «Стоїцизм і свобода», «Епікет як стоїчний вчитель», «Життя в гармонії з природою», «Свобода й етика», «Свобода волі?», «Перекладаючи Епіктета». Такий вибір тематики вказує на бажання укладача якомога повніше розкрити провідну тему книги – філософію свободи Епіктета. Свобода представлена як гармонія, як етика, як свобода волі, а також через стоїчний контекст учення в параграфах «Епікет у своєму часі й просторі», «Епікет як стоїчний вчитель». В останньому параграфі Вступу, який має назву «Про Енхейридїон», міститься коротка характеристика цього твору⁵.

У Вступі також наведено короткий огляд трьох типів природи в стоїцизмі (зовнішня природа, природа людини, природа цінностей) і того, як Епікет її використовує у своїх творах. У цьому контексті, характеристиками свободної людини є: життя в гармонії із зовнішньою природою; керування, інтерпретування, розуміння та вольовий контроль щодо вражень, які загрожують нашому внутрішньому спокою; розподіл цінностей на добрі (корисні – необхідні для щастя), погані (шкідливі – заважають щастю), нейтральні (достатні для щастя, але не необхідні) і обрання відповідних ціннісних пріоритетів.

Видатний античний стоїк, переживши досвід рабства («Епікет» із давньогрецької – «придбаний»), стверджує, що не тільки тіла, а й уми можуть бути вільними чи ув'язненими. Юридично свободна людина може бути рабом, уярмленим внутрішніми «господарями»: потягами і пристрастями. І навпаки: зовнішні скрутні обставини чи навіть юридичне рабство можуть співіснувати з цілковитою внутрішньою свободою. У Путівнику Лонг дає таке визначення свободи: «розумова орієнтація людей, які є нечутливими до розчарування та прикрості, бо їхні бажання та рішення залежать від них самих і не включають нічого, чого б вони не могли забезпечити собі самі» (р. 9). Інакше кажучи, свобода розуміється як незалежність від зовнішніх обставин.

Отже, справжня свобода – констатує Лонг, слідом за Епікетом – є внутрішньою. Досягається внутрішня свобода аналізом цінностей, контролем, обмеженням власних відраз і прагнень тими речами, які підконтрольні даній конкретній людині. Епікет наголошує, що той, хто хоче бути свободним, мусить не бажати й не уникати нічого, залежного від інших людей. Інакше людина обов'язково буде рабом. Таким чином, свободна людина зосереджується тільки на тому, що може контролювати й що залежить особисто від неї, тобто на власних бажаннях, судженнях, мотивах.

Автономність особистості щодо зовнішніх чинників передбачає дисципліну й контроль, тому вкрай важливо визначитись із тим, що ми можемо контролювати, а що – ні. Якщо те, що ми робимо, дійсно є «нашою власною справою» (*ibid.*), тобто – підвладне нам, це справа вільна, безперешкодна, невимушена. Якщо зовнішній світ якимось впливає на наше життя (нешасний випадок, аварія тощо), це не є «власною справою» чи відповідальністю людини, але в будь-якому разі ця людина має вільний простір для дій та вибору, здатність сприймати ситуацію як можливість виявити свою свободу волі й оцінку замість уважати себе жертвою.

⁵ «Енхейридїон» («те, що носять в руці»), може означати "кинжал", або, як у нашому випадку, «підручну» книгу; наприклад, французькою традиційно перекладається як "Manuel", тобто "Підручник") є вибіркою найважливіших фрагментів з учення Епіктета. Був укладений учнем останнього, Арріаном, у II столітті. Складається з 53 розділів. «Енхейридїон» має характер «керівництва» – містить поради із забезпечення свободи і спокою та конкретні рекомендації для майбутніх філософів.

Автор підкреслює цінність, актуальність і універсальність текстів Епікетета. Лонг вважає, що слова античного стоїка, перекладені багатьма мовами, популярні в усі часи, бо Епікет розповідає про ситуації, усім знайомі. «Емоції, щодо яких він пропонує ліки – страх, неспокій, заздрість, гнів, образа, горе – це досвід кожного, живе ви в імперському Римі чи в сучасній Америці» (р. 10). Окрім того, вчення Епікетета є універсальним, бо воно застосовне до будь-якої ситуації, попри культурні чи інші відмінності.

У Глосарії Лонг пояснює переклад найважливіших термінів, використовуваних Епікетом (*prohairesis* як «воля», *phantasia* як «враження»). Наприклад, він уточнює, що *prohairesis* використовується для позначення здатності людини до самовизначення та ментальної диспозиції. Це слово може перекладатися як вибір (*choice*), ціль (*purpose*), воління (*volition*), рішення (*decision*), але, на думку Лонга, англійське *will* (воля) найкраще передає те, що має на увазі Епікет. Це один з прикладів того, як саме перекладач намагається донести до читача найбільш точне уявлення про сенс оригіналу, не жуючись за буквальністю.

У розділі «Подальше читання» Лонг наводить список літератури для поглибленого вивчення Епікетової філософії⁶. Наведені в цьому розділі джерела були видані між 1916 і 2015 рр. Лонг пропонує читачеві два оригінальних видання (1999 і 1916 рр., відповідно Ботера і Шенкла) «Діатриб», два переклади повного зібрання текстів Епікетета англійською (2014 і 1925-1928 рр., відповідно Гарда і Олдфази), вісім перекладів «Енхейридіону» (від 1928 до 2008), добірку досліджень зі стоїцизму й Епікетета, а також дві праці з проблеми свободи, про які слід сказати особливо.

В останньому відділі представлені лише дві праці: «Дві концепції свободи» Ісаї Берліна зі збірки [Sandel 1984] і «Свобода у формуванні західної культури» Орландо Патерсона [Patterson 1991]. Варто сказати кілька слів про збірку «Лібералізм і його критики» (укладач Майкл Сендел), що містить зазначене есе Берліна, а також тексти Рональда Дворкіна, Фридриха Гаєка, Роберта Нозіка, Джона Ролза, Аласдера Макінтайрна, Майкла Оукшота, Ханни Арендт та ін. класиків сучасної практичної і політичної філософії. Оскільки сучасна людина потребує глибшого розуміння громадянства й суспільства, ніж це дозволяє ліберальна етика, то автори «Лібералізму і його критиків» зміщують акцент зі знайомих дебатів між утилітаристами й деонтологістами на розгляд серйознішого виклику етиці, заснованого на правах людини. Ідеться про виклик, зумовлений Аристотелем, Гегелем і громадянською республіканською традицією. Зі свого боку, Патерсон у книзі «Свобода у формуванні західної культури» розглядає свободу як засадничу цінність Заходу й убаचाє витоки панівного стану свободи як цінності західного суспільства в робочо-власницькому досвіді греко-римської цивілізації.

Включення до цього відділу описаної вище літератури має на меті додаткову актуалізацію філософії свободи Епікетета в контексті сучасних дискусій. Можна зі всією відповідальністю стверджувати, що свобода, як головна цінність західної цивілізації, постає основою панівного демократично-ліберального устрою, який пропонує концентруватися на зовнішній свободі людини, нехтуючи внутрішньою. Епікет натомість стверджує, що внутрішня свобода є найголовнішою і вчить, як бути свободними внутрішньо, незалежно від зовнішніх обставин. Така філософія внутрішньої свободи може дати глибше розуміння громадянства й суспільства, виправити етику, що оминає людське внутрішнє, особисте.

⁶ Розділ складається з відділів: «Видання оригіналів *Діатриб*», «Повні переклади Епікетета», «Переклади *Енхейридіону*», «Дослідження з Епікетета і стоїцизму», «Дослідження свободи».

Тему свободи Лонг називає найулюбленішою темою Епікетета (р. 97), присутньою всюди, як в «Енхейридіоні», так і в «Діатрибах». Тож укладач Путівника намагається якомога багатогранніше показати ставлення античного стоїка до цієї теми, використовуючи відповідні уривки його текстів та надаючи їм відповідні заголовки. Окрім того, уривки з «Діатриб» доповнюють філософський зміст «Енхейридіону», дозволяють ознайомитися з діалогічним стилем Епікетета, надають ширше розуміння його філософії.

«Енхейридіон» безпосередньо пов'язаний з «Діатрибами» – твором, що має форму діалогу (чи, краще сказати, монологу Епікетета перед уявними чи реальними слухачами⁷). У «Діатрибах» Епікетет говорить про певні принципи, які його учням слід мати напоготові завжди. «Енхейридіон» – збірка таких принципів, що мають за будь-яких обставин допомогти в досягненні стану свободи й щастя. Це керівництво – не просто резюме чотирьох книг «Діатриб», які збереглися, хоча близько половини матеріалу «Енхейридіону» запозичено звідти, а ще деякі частини, можливо, – з утрачених книг того ж твору. «Енхейридіон» побудовано як універсальний набір правил, яких слід дотримуватися завжди, бо мудра людина за допомогою філософії може вилучити щось корисне з будь-якого життєвого досвіду.

Путівник входить до складу серії «Антична мудрість для сучасних читачів» видавництва Princeton University Press. Дана серія має на меті поєднати невідкладні часові вчення філософів античності (Горацій, Цицерон, Светоній, Плутарх, Сенека та ін.)⁸ із запитамі сучасної публіки. Практичну мудрість античного світу вдоступлюють нові професійні переклади, супроводжувані відповідними оригінальними текстами, і додані до перекладів коментарі укладачів, не складні для сприйняття.

«Як бути свободним» є філософсько-популяризаційною книгою, призначеною, насамперед, широкій публіці, але укладеною професійним істориком філософії. Її можна рекомендувати до застосування не лише у фахових навчальних курсах, наприклад, в освітніх програмах з філософії, як для майбутніх філософів, так і для не-філософів. Вона передовсім буде доречною широкій публіці, що хоче ознайомитися зі стоїчною філософією Епікетета і зрозуміти, як практично використовувати останню в повсякденному житті. Якісний фаховий переклад текстів Епікетета подається в Путівнику разом із оригінальними текстами, що уможливило максимально адекватне розуміння філософії античного стоїка аматорами й надає цінний лексичний ресурс фахівцям.

Усе ж, за своєю суттю «Енхейридіон» – це, як уже було зазначено, керівництво, збірка правил, які допоможуть філософу стати свободним, тому його призначення – практичне використання. Перекладене й доповнене авторськими коментарями Лонга, осучаснене та представлене в максимально доступній формі, це керівництво спрямоване на практику свободи й у сучасному світі.

Сучасний контекст перетворює історію філософії, хай би як парадоксально це звучало, на багато в чому прикладну науку. Що робити з тими чи іншими речами в плюралістичному світі тотальної невизначеності, як слід чинити, як не розгубитися в розмаїтті пропозицій і можливостей, як знайти себе, як зрозуміти, чого хочеться насправді, і, зрештою, як

⁷ Сам Епікетет, як відомо, творів не писав. «Діатриби» й «Енхейридіон» є відтворенням Епікететових виступів у записі Луція Флавіана Аріана, учня й послідовника Епікетета (див.: р. xii).

⁸ Отже, ідеться про, так би мовити, «прикладне» звернення до філософів античності, а не лише про історико-філософське просвітництво. Основою для більшості суто філософських томів є твори Сенеки або Цицерона. Наприклад, на матеріалі Сенеки побудовано томи, присвячені проблемі смерті й підготовки до неї; збереження спокою; дарування й приймання дарів. Твори Цицерона є основою для томів про те, як мислити Бога; як бути другом; як перемагати аргументами; як старіти; як керувати країною.

бути щасливим? Коли людина переймається такими питаннями, вона звертається до філософії в надії на відповіді. Особливо до такої оточеної загадковим ореолом незаперечної мудрості й авторитету філософії, як антична. І тут їй потрібні добрі фахівці, здатні кваліфіковано й доступно викласти нюанси доволі непростих концепцій, дарма що давніх.

За минуле десятиліття в Україні, в рамках «публічного» повороту, затребуваними є популярні філософські курси. У відповідь саме життя створює різноманітні інтелектуальні проекти, на кшталт Cowo.Guru та ін. І якщо стан університетських справ зазнає дедалі більшої критики, то сфера публічної філософії не лише зростає, але й урізноманітнюється, іноді набуваючи досить вишуканих форм. Тож попит на якісну літературу, написану саме для неакадемічних середовищ, теж зростає. Мабуть, в Україні масмо той самий суспільний процес, що й у США, тому український переклад Путівника міг би стати доволі популярним виданням.

На нашу думку, Лонгові цілком вдалося зробити стоїчні ідеї максимально доступними широкій публіці. Принаймні критики схвально відгукуються про реалізацію мети Путівника – «поєднати світи читачів», популяризувати філософію. [Zaretsky 2018].

Цьому сприяє, по-перше, те, що, звертаючись до читача, Лонг використовує зрозумілу й просту мову, не перевантажену термінами (окрім необхідних, пояснення яких він надає в тексті). Щоб унаочнити виклад, Лонг наводить конкретні приклади, зрозумілі сучасній людині, наближаючи стоїчні ідеї до нашого часу, підкреслюючи їхню актуальність. Таким чином, укладач намагається усунути часовий розрив між епохами Епікетета і його теперішніх читачів. По-друге ж – чіткий і зрозумілий переклад «Енхейридіону» та «Діатриб». Бред Інвуд, автор книги «Стоїцизм: дуже короткий вступ» [Inwood 2018], відзначає, що Лонг як перекладач поєднує в собі знання авторитетного вченого з витонченістю чудового стиліста. На думку Массімо Пільюччі, автора бестселера «Як бути стоїком» [Pigliucci 2017], вступ Лонга до Путівника робить філософію Епікетета й стоїцизму в цілому більш доступною для всіх; це видання можна рекомендувати всім, хто може одержати користь від добре продуманої філософії життя.

Путівник пропонує читачеві змінити стратегію мислення задля поліпшення власного життя. Така мета взагалі притаманна стоїчному вченню, а тому й усім «стоїчним керівництвам». Дуже актуальною нині є, наприклад, стоїчна філософія спокою, про що свідчить велика кількість різноманітних видань, присвячених повсякденному практикуванню цього античного вчення. Серед останніх можна виділити: видання текстів Музонія Руфа «Слід нехтувати труднощами: вчення римського стоїка» (ред. Кора Е. Луц і Грегхен Рейдамс-Шилс) [Musionius Rufus 2020], «Думати, як римський імператор: стоїчна філософія Марка Аврелія» Дональда Робертсона [Robertson 2019], «Стоїк, що практикує: Філософський посібник користувача» Ворда Фарнsworthа [Farnsworth 2018], «Як бути стоїком» Массімо Пільюччі [Pigliucci 2017].

Стоїки, за словами Дональда Робертса, доводять: єдине, що нам підвладне, є одночасно й тим, що нас формує. Це, насамперед, наші судження й дії, бажання й мотиви. Ми можемо, а отже – мусимо, змінювати їх шляхом раціонального самоаналізу, застосовуючи аналітику й інтуїцію для переоцінки власних цінностей. Таким чином ми досягнемо спокою. Коли ж навчимося не бажати нічого, що могли б не отримати, або отримання чого не задовольнить нас, залишивши ще більш спраглими, то зможемо досягти щастя. Усі перелічені книги спрямовані на розуміння стоїчних принципів задля безпосереднього їх застосування.

У Путівнику Лонг, як філософ і філолог, пропонує нам самим ознайомитися з оригінальним змістом думок Епіктета, не присвоюючи собі владу над тлумаченням слів давньоримського стоїка, а лише роз'яснюючи в них те, про що не здогадуються нефахівці. Лонг намагається уникнути фактора «посередництва» видавця, установити, наскільки можливо, прямий зв'язок між античним філософом і сучасним читачем, який не знає мови Епіктета. Білінгвістичний формат книги дозволяє читачу порівнювати тексти й осмислювати інші можливі варіанти перекладу певних термінів. З одного боку, білінгвічний текст у популярному виданні здається ледь не нонсенсом. Справді, якщо пересічні читачі потребують пояснення деяких ідей, доволі банальних для фахових філософів, невже варто розраховувати, що вони виявляться здатними читати грецькою, недоступною й більшості фахівців? Сумнівно, щоб ці читачі навіть знали на грецькому алфавіті... Однак ми вже зазначали, що білінгва робить книгу «багатошаровою»: переклад і прості пояснення – переважно для широкої публіки, білінгва в зіставленні з перекладом – для фахівців. Зрештою, білінгва спрощує, так би мовити, перехід (чи хоча б «наближення») другого табору до першого: близькість оригіналу є свого роду «спокусою», відкриває безмежні можливості для інтелектуального вдосконалення. Справді, інколи знайомство з оригінальним виглядом однієї фрази чи навіть одного слова може здійснити переворот у світогляді. Як, наприклад, тоді, коли люди дізнаються, що Цицерон переклав грецьке «атом» спеціально створеним латинським словом *individuum*.

У Путівнику відсутній елемент реферування, Лонгів текст виглядає оригінальним. Вступ укладача важливий для розуміння структури книги і принципу, за яким було обрано ті чи інші фрагменти текстів Епіктета. Окрім того, Лонг пропонує ознайомитися з цілою низкою праць, присвячених Епікетові, стоїцизму й свободі як такій в сучасному контексті. Тож він «розпалює» інтерес до цієї теми, надає простір для запитування й пошуку.

Путівник – це зразок якісної популярної книги, створеної визнаним професіоналом. Перекладання філософії з академічної мови на публіцистичну для представлення широкому колу непрофесіоналів є візитівкою публічної філософії. Як ми вже казали, зростання запиту створює умови для поширення й популяризації філософії. Але цей процес вимагає справжніх знань, відповідальності та професійності. Фахівець може зробити популярну книгу якісною навіть за академічними критеріями. Такий фахівець, безперечно, має знатися на тій галузі, якій присвячена його праця, він обов'язково володіє оригінальною мовою досліджуваного твору, має певний публікаційний і перекладацький досвід, а ще – справжній особистий інтерес до цієї теми, якою займається. Таким фахівцем і є професор Лонг. Путівник може сміливо правити за взірць якісного «філософпопу», потрібного не менше, ніж наукоп.

Завершити розгляд Путівника хотілося б на тлі вітчизняних реалій. Більшість тих вітчизняних текстів, які позиціонуються як *дослідження* з античної філософії, спираються на російські й радянські джерела й мають відверто реферативний (а іноді, складається враження, графоманський) характер. Автори зазвичай не знають мови оригіналу, що не відповідає елементарним вимогам професіоналізму. Як джерела для таких творів використовуються праці Олексія Лосева та ін., які не можна назвати сучасними, а також російські переклади Епіктета, Сенеки й Марка Аврелія⁹ (можливо, і непогані, проте непридатні для

⁹ Ідеться передовсім про такі твори: [Диоген Лаэртский 1986], [Марк Аврелий 1993], [Лосев 1995], [Сапов 1995], [Сенека 1977], [Толстой 2008]. Хоча згадане щойно видання Сенеки в перекладі Ошерова було перевидане 2015 року, це навряд чи додає професіоналізму заснованим на ньому «українським дослідженням». Утім, часто ці компіляції й пишуться російською. Від подвійного

цитування в українських текстах; але праця зі самостійного перекладу ледь не два десятиліття видавалася нашій спільноті, мабуть, страшнішою, ніж такий прояв нефаховості, як подвійний переклад). Таким чином, більшість вітчизняних видань «стоїчної» тематики не відповідає світовим стандартам професійності.

Не завжди дотримуються в нас і вимоги самостійності щодо дослідження. Через це, як було сказано, більшість праць мають реферативний характер, творчий аспект наукової роботи в них відсутній. Важко виявити і якусь нашу окреслену філософську традицію (і не тільки в царині вивчення античної думки) чи низку шкіл, які б її підтримували. Через це українська традиція філософування, постаючи річчю доволі віртуальною, не має власної ніші у світовій філософії, не має вагомого статусу.

Щоби прискорити процес окреслення власної традиції, слід створити сприятливе для цього середовище – бути академічно відповідальними й добросесними, заохочувати нові дослідження й пошуки нових напрямків, запровадити серйозні вимоги до публікації праць. Нарешті, слід прищеплювати студентам філософських факультетів професійні якості, навчати бути таким фахівцем, що відповідав би сучасним світовим вимогам. З цим поки маємо очевидні проблеми.

Поширення філософії, її популяризація сприятиме збільшенню вагомості філософської спільноти, збільшенню її впливу та поваги до неї в суспільстві, а отже – підвищенню статусу професіоналів. У той самий час, популярна філософська література, яка могла би прищепити культуру філософування, розвинути інтерес до античної або будь-якої іншої філософської традиції, не публікується. Це є очевидним ганджем, бо така література потенційно спроможна надати можливості людям без спеціальної філософської освіти познайомитися з філософією, зацікавитися саме нею, а не аматорськими її переказами. Тож Пувник міг би стати гідним взірцем для вітчизняних авторів.

Проте у вітчизняній традиції є кваліфіковані перекладачі як із греки, так і з латини: Андрій Содомора, Володимир Литвинов, Уляна Головач, Олександр Кислюк, Дзвінка Коваль, Віктор Ставнюк, Ростислав Паранько та ін. Давно стало бібліографічною рідкістю видання фрагментів Геракліта, здійснене Анатолієм Тихолазом ще в 90-х, також оприлюднено переклади дюжини діалогів Платона, «Нікомахової етики» й «Політики» Аристотеля. «Енхейридіон» в Україні ще не перекладено, хоча український переклад цього твору існує: 1976-го року його було видано в діаспорі, у Буенос-Айресі [Епиктет 1976], і ця праця не надто відома навіть у деяких фахових колах. Натомість велику справу робить львівське видавництво «Апріорі», що подарувало нам цілу античну бібліотеку з чотирнадцяти томів, серед яких і твори пізніх стоїків: Марка Аврелія й Сенеки [Марк Аврелій 2018], [Сенека 2017; 2019]. Ці переклади з'явилися лише останніми роками, але головне, що вони з'явилися, і що процес набирає обертів. Зокрема, після тривалого «утримання», нині маємо дістати в розпорядження щонайменше два, якщо не три, переклади «Метафізики»!

Солідних академічних праць з античності в цілому маємо, здається, ще менше, ніж перекладів. Можна згадати хіба монографію «Платон і платонізм у російській релігійній

перекладу вони, у такому випадку, вільні, проте не мають нічого спільного з українською філософією. Але, зрештою, будь-який дослідник, що вивчає стоїків за хай якими перекладами, виглядає швидше дилетантом. Тому постать Лонга має слугувати тут певним стандартом, якого слід прагнути. Показово, що компіляторський набір «цитованості» зазвичай обмежується пізніми стоїками, і «не доходить» до вершини російських досліджень стоїцизму, фундаментального тритомовика «Фрагменти ранніх стоїків» [Столяров, Россиус 1998-2012]. Таке «глибоке копання», судячи з усього, не входить у плани переповідачів «стоїцизму для народу».

філософії другої половини ХІХ — початку ХХ століття» [Тихолаз 2002], яка вже через само тематику явно не сконцентрована лише на античній філософії. Сергій Пролєєв свого часу видав (російською мовою) авторський підручник з історії античної філософії [Пролєєв 1994]. Окрім того, перші два томи «Європейського словника філософії» [Кассен 2009; 2011] значною мірою зосереджено на переосмисленні античної спадщини. 2010 року опубліковано монографію «Візантійський неоплатонізм від Діонісія Ареопагіта до Геннадія Схоларія» [Чорноморець 2010], а 2012 року видано книгу «Біля джерел мислення і буття» [Баумейстер 2012], низка матеріалів якої присвячена аналізу античної спадщини.

У цілому ж, в Україні бракує зацікавлених у вивченні античної спадщини фахівців, культура досліджень давньогрецьких і давньоримських філософів – у стані занепаду. Андрій Баумейстер і Сергій Пролєєв, виступаючи в рамках Круглого столу, організованого журналом «Філософська думка» саме з проблем античної філософії, погодилися з тим, що вітчизняна традиція філософського антикознавства не достатньо потужна. За С. Пролєєвим, в українській філософській спільноті «увага й цікавість до античної думки (як і її знання) мінімальні» [Баумейстер et al. 2012: 9]. А. Баумейстер додає: «у нас немає жодної україномовної книжки з філософії досократиків, жодної книжки, присвяченої Платону, Аристотелю, стоїкам чи неоплатонікам» [ibid.: 11]. Оскільки антична філософія є обов'язковою школою, яка виховує й готує розум до серйозного філософування, то, не навівши ладу в цій «школі», уся наша філософія «залишатиметься ураженою й сумнівною з точки зору перспектив її розвитку» [ibid.: 10].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Баумейстер, А. О. (2012). *Біля джерел мислення і буття*. Київ: Дух і літера.
- Баумейстер, et al. (2012). Антична філософія: тут і тепер? Круглий стіл «Філософської думки». *Філософська думка*, (1), 5-25.
- Диоген Лаэртский. (1986). *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. Москва: Мысль.
- Епиктет. (1976). *Енхейридion і фрагменти*. Буенос-Айрес: Видавництво Юліана Середяка.
- Кассен, Б. (2009). *Європейський словник філософії* (Т. 1). Київ: Дух і Літера.
- Кассен, Б. (2011). *Європейський словник філософії* (Т. 2). Київ: Дух і Літера.
- Лосев, А. (1995). *Поздние стоики*. Москва: Республика.
- Марк Аврелий. (1993). *Наедине с собой. Размышления*. Киев: Collegium Artrum Ing.; Черкасы: Реал.
- Марк Аврелий. (2018). *Наодинці з собою*. (Р. Паранько, Пер.). Львів: Априорі.
- Пролєєв, С. В. (2001). *История античной философии*. Москва: Рефл-бук.
- Сапов, В. В. (Ред.). (1995). *Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*. Москва: Республика.
- Сенека, Луций Анней. (1977). *Нравственные письма к Луцилию*. Москва: Наука.
- Сенека, Луций Анней. (2017). *Моральні листи до Луцілія*. (А. Содомора, Пер.). Львів: Априорі.
- Сенека, Луций Анней. (2019). *Діалоги*. (А. Содомора, Пер.). Львів: Априорі.
- Столяров, А. А., & Россиус, А. А. (Ред.). (1998-2012). *Фрагменты ранних стоиков: в 3 томах*. Москва: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина.
- Тихолаз, А. Г. (2002). *Платон і платонізм у російській релігійній філософії другої половини ХІХ- початку ХХ століття*. Київ: ПАРАПАН.
- Толстой, Л. Н. (2008). *Мысли мудрых людей. На каждый день*. Харьков: Фолио.

- Чорноморець, Ю. П. (2010). *Візантійський неоплатонізм від Діонісія Ареопазита до Геннадія Схолярія*. Київ: Дух і літера.
- Epictetus. (1979). *The discourses as reported by Arrian, the manual, and fragments*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Epictetus. (1985). *Discourses, books III and IV, the manual, and fragments*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Farnsworth, W. D. (2018). *The Practicing Stoic: A Philosophical User`s Manual*. Boston: David R. Godine.
- Inwood, B. (2018). *Stoicism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780198786665.001.0001>
- Long, A. A. (1996). *Hellenistic philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*. London: Bristol Classical Press.
- Long, A. A. (2018). *How to be free. An ancient Guide to the Stoic Life. Epictetus. Encheiridion and Selections from Discourses*. Princeton: Princeton University Press.
- Musonius Rufus. (2020). *That one should disdain hardships: The Teachings of a Roman Stoic*. New Haven: Yale University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvcwcf95>
- Patterson, O. (1991). *Freedom in the Making of Western Culture*. New York: Harper Collins.
- Pigliucci, M. (2017). *How to be a Stoic: using ancient philosophy to live a modern life*. New York : Basic Books.
- Robertson, D. J. (2019). *How to Think Like a Roman Emperor: The Stoic Philosophy of Marcus Aurelius*. New York : St. Martin's Press.
- Sandel, M. J. (1984). *Liberalism and Its Critics*. New York: New York University Press.
- Zaretsky, R. (2018, October). Almost Too Sober: On the Appeal of Stoicism. Los Angeles Review of Books. Retrieved from <https://lareviewofbooks.org/article/almost-too-sober-on-the-appeal-of-stoicism/>

Одержано 11.09.2020

REFERENCES

- Baumeister, A. O. (2012). *Near the sources of thinking and being*. [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.
- Baumeister, A. O., Vestel, Y. A., et al. (2012). Ancient philosophy: here and now? Round table of "Filosofska dumka". [In Ukrainian]. *Filosofska dumka*, (1), 5-25.
- Cassin, B. (2009). *European dictionary of philosophies* (Vol. 1). [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.
- Cassin, B. (2011). *European dictionary of philosophies* (Vol. 2). [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.
- Chornomorets, Yu. P. (2010). *Byzantine Neoplatonism from Dionysius the Areopagite to Gennady Scholarius*. [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.
- Diogenes Laërtius. (1986). *Lives and Opinions of Eminent Philosophers*. [In Russian]. Moscow: Mysl.
- Epictetus. (1976). *Encheiridion and fragments*. [In Ukrainian]. Buenos Aires: Julian Serediak.
- Epictetus. (1979). *The discourses as reported by Arrian, the manual, and fragments*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Epictetus. (1985). *Discourses, books III and IV, the manual, and fragments*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Farnsworth, W. D. (2018). *The Practicing Stoic: A Philosophical User`s Manual*. Boston: David R. Godine.
- Inwood, B. (2018). *Stoicism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780198786665.001.0001>
- Long, A. A. (1996). *Hellenistic philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*. London: Bristol Classical Press.
- Long, A. A. (2018). *How to be free. An ancient Guide to the Stoic Life. Epictetus. Encheiridion and Selections from Discourses*. Princeton: Princeton University Press.
- Losev, A. (1995). *Late Stoics*. [In Russian]. Moscow: Respublika.
- Marcus Aurelius. (1993). *Meditations*. [In Russian]. Kiev: Collegium Artrum; Cherkasy: Real.
- Marcus Aurelius. (2018). *Meditations*. [In Ukrainian]. (R. Paranko, Trans.). Lviv: Apriori.
- Musonius Rufus. (2020). *That one should disdain hardships: The Teachings of a Roman Stoic*. New Haven: Yale University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvcwcf95>

- Patterson, O. (1991). *Freedom in the Making of Western Culture*. New York: Harper Collins.
- Pigliucci, M. (2017). *How to be a Stoic: using ancient philosophy to live a modern life*. New York: Basic Books.
- Proleev, S. V. (2001). *History of ancient philosophy*. [In Russian]. Kyiv: Refl-book.
- Robertson, D. J. (2019). *How to Think Like a Roman Emperor: The Stoic Philosophy of Marcus Aurelius*. New York: St. Martin's Press.
- Sandel, M. J. (1984). *Liberalism and Its Critics*. New York: New York University Press.
- Sapov, V. (1995). Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius. [In Russian]. Moscow: Respublika.
- Seneca, Lucius Annaeus. (1977). *Letters on Ethics: To Lucilius*. [In Russian]. Moscow: Nauka.
- Seneca, Lucius Annaeus. (2017). *Moral letters to Lucilius*. (A. Sodomora, Trans.). [In Ukrainian]. Lviv: Apriori.
- Seneca, Lucius Annaeus. (2019). *Dialogues*. (A. Sodomora, Trans.). [In Ukrainian]. Lviv: Apriori.
- Stolyarov, A. A., & Rossius, A. A. (Ed.). (1998-2012). *Fragments of early Stoics: in 3 volumes*. [In Russian]. Moscow: Greko-latinskij kabinet Yu. A. Shichalina.
- Tiholaz, A. G. (2002). *Plato and Platonism in Russian religious philosophy of the second half of the 19th - early 20th c.* [In Ukrainian]. Kyiv: PARAPAN.
- Tolstoy, L. N. (2008). Thoughts of wise people. For every day. [In Russian]. Kharkiv: Folio.
- Zaretsky, R. (2018, October). Almost Too Sober: On the Appeal of Stoicism. Los Angeles Review of Books. Retrieved from <https://lareviewofbooks.org/article/almost-too-sober-on-the-appeal-of-stoicism/>

Received 11.09.2020

Ксенія Мирошник

Philosophy of Inner Freedom

Review of Long, A. A. (2018). *How to be free. An Ancient Guide to the Stoic Life. Epictetus. Encheiridion and Selections from Discourses*. Princeton: Princeton University Press.

Ксенія Мирошник

Філософія внутрішньої свободи

Огляд Long, A. A. (2018). *How to be free. An Ancient Guide to the Stoic Life. Epictetus. Encheiridion and Selections from Discourses*. Princeton: Princeton University Press.

Ксенія Мирошник, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Ксенія Мирошник, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: kseniamyroshnyk@gmail.com
